

Ἐρεισμα / Ereisma

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Περιοδικό των Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας

*Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 3 / Issue 3

Δεκέμβριος 2023 / December 2023

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Ereisma* για την *Istoria*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Χρύσα Σκεπεντζή** | Cover photo © **Chryssa Skepentzi**, *Αδέξιες μοναξιές I*, 70x49,5 (2021).

Ευχαριστούμε την Χρύσα Σκεπεντζή για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου.

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA για την *Istoria* Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδην, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου, Αρτεμησία Κουρελά, Μαρουσώ Περδίκη, Ματίνα Φωτιάδου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *for History* Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara • **Issue Editors:** Athena Syriatou, Matina Fotiadou, Artemisia Kourela, Marouso Perdiki • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

[εισαγωγικά]

Το περιοδικό *Ερεισμα για την Ιστορία*, είναι το διεπιστημονικό περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, και έχει σκοπό την προβολή και την ανάδειξη της ιστορικής έρευνας των υποψηφίων διδακτόρων, των μεταπτυχιακών και προπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, παλαιών και νέων, καθώς και άλλων ιστορικών και μεταδιδακτόρων, που ενδιαφέρονται να δημοσιεύσουν τις εργασίες τους σε αυτό. Τα άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό υπόκεινται σε κρίση από ανώνυμους κριτές. Τα θέματα αφορούν τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, από τον 15ο αιώνα έως σήμερα, και αφορούν κατά κύριο λόγο την πρόσφατη έρευνα που διεξάγεται σήμερα είτε στο εργαστήριο είτε σε άλλα τμήματα ιστορίας και ερευνητικά κέντρα. Το περιοδικό είναι ανοιχτό σε ιστορικούς, ανθρωπολόγους και πολιτικούς επιστήμονες που επιθυμούν να δημοσιεύσουν σε αυτό, καθώς στοχεύει στη διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων που παρουσιάζονται στις σελίδες του. Στην ύλη του περιλαμβάνονται ακόμη ανταποκρίσεις από επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, ανταποκρίσεις από εκδηλώσεις στην πόλη της Κομοτηνής με ιστορικά θέματα, συνεντεύξεις και βιβλιοκρισίες. Φιλοδοξεί να γίνει ένα στήριγμα για την έρευνα των νέων στα πρώτα τους βήματα στην ακαδημαϊκή αρένα.

Η διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Αθηνά Συριάτου

[editorial]

The Journal *EREISMA* (which is Greek for ‘stepping stone’) is the open-access, peer reviewed, interdisciplinary journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History of the Department of History and Ethnology of the Democritus University of Thrace and covers the period from 15th century to the present. Its chief aim is to bring to the general professional public historical research by PhD candidates and by current and previous post-graduate and undergraduate students of the Department of History and Ethnology, but it is very happy to consider publication of work by other historians. It will therefore showcase recent research, both from the Laboratory itself and from history departments in other Greek universities and other research institutions. As it targets on an interdisciplinary approach to history it invites articles not only from historians but also from anthropologists, sociologists and political scientists. It will also include reports on academic conferences and colloquia, cultural events regarding history taking place in Komotini, the seat of the Department as well as interviews and book reviews. The Journal hopes to become a stepping stone, publishing the work of young historians, as they take their first steps in their academic careers.

The Director of the Laboratory of Modern and Contemporary History

Athena Syriatou

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΑΡΤΕΜΗΣΙΑ ΚΟΥΡΕΛΑ, Ο δημόσιος λόγος στη Σμύρνη κατά την περίοδο της επιδημίας χολέρας (1865).....	7
KONSTANTINA TORTOMANI, Antiquarianism, Orientalism, and an Eluding Modernity: Depictions of Greece in British Nineteenth-Century Travel Accounts.....	19
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Η εικόνα της Αρχαίας Ελλάδας στα σχολικά εγχειρίδια: Η περίπτωση των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στον Μεσοπόλεμο...	30
ΧΡΗΣΤΟΣ ΦΩΤΟΓΛΙΔΗΣ, «Παλιότερα ήταν ευχή, τώρα είναι πραγματικότητα»: η επανεμφάνιση της συλλογικής δράσης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, μέσα από τις κεντρικές φοιτητικές ενώσεις του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1955-1967).....	47
ΣΙΝΤΟΡΕΛΑ ΜΠΡΑΧΑ, Ο εθνικός «Εαυτός» και ο Έλληνας ως εθνικός «Άλλος» στα σχολικά εγχειρίδια της Αλβανίας (1945-1990).....	64
ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΙΟΥΤΣΙΚΟΣ, Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981.....	79
ΦΩΤΕΙΝΗ ΓΡΑΜΜΕΝΙΔΟΥ, Τέχνη και αφηγήματα: Οι συντεχνίες του Διδυμοτείχου αφιερώνουν εικόνες στον Μητροπολιτικό Ναό του Αγίου Αθανασίου.....	93
ΧΡΥΣΑ ΜΕΝΔΡΙΝΟΥ, Κοσμικά θέματα στην εκκλησιαστική ζωγραφική του 19ου αιώνα: Η περίπτωση του ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στις Ελευθερές Καβάλας.....	116
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ/ABSTRACTS.....	135

Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981¹

Ιωάννης Νιούτσικος

Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης
και Διεθνών Σχέσεων, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Η έννοια της δομικής συμφιλίωσης και η διάσταση της ασφάλειας

Η συμφιλίωση μετά από μία εμφύλια σύγκρουση είναι πολύ πιο δύσκολη συγκριτικά με τη συμφιλίωση μετά από έναν διακρατικό πόλεμο. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως οι ενδοκρατικές συγκρούσεις τείνουν να είναι πιο βίαιες σε σχέση με τις διακρατικές, και επιπλέον, σε αντίθεση με τους πολέμους μεταξύ κρατών μετά το πέρας μιας εμφύλιας σύγκρουσης οι πρώην αντιμαχόμενοι θα πρέπει συχνά να συμβιώσουν ο ένας δίπλα στον άλλον. Εξαιτίας λοιπόν της σημασίας της συμφιλίωσης, τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί πολλές μελέτες σχετικά με τις διαφορετικές έννοιες και τις διαστάσεις της συμφιλίωσης, καθώς και αναφορικά με τους παράγοντες οι οποίοι προωθούν ή δυσχεραίνουν τη σφυρηλάτηση μιας συνεκτικής κοινωνίας την επαύριον ενός εμφυλίου πολέμου.

Σύμφωνα με τους ορισμούς που προτείνει η Catherine Lu στο *The Oxford Handbook of Ethics of War*, η συμφιλίωση μετά από μία σύγκρουση διακρίνεται στη σχεσιακή συμφιλίωση (*relational reconciliation*) και στη δομική συμφιλίωση (*structural reconciliation*). Η πρώτη αφορά τις απευθείας σχέσεις και αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε ανθρώπους ή ομάδες, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στις κοινωνικές και πολιτικές δομές και πρακτικές που μεσολαβούν στις σχέσεις και στην αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων και των ομάδων.² Η δομική συμφιλίωση μπορεί να θεωρηθεί μια διαδικασία από τα πάνω προς τα κάτω στην οποία η πολιτική ηγεσία μιας χώρας παίζει τον κύριο ρόλο.³ Ο στόχος της διαδικασίας αυτής είναι η αναδιάταξη των σχέσεων ισχύος μεταξύ των πρώην αντιμαχόμενων πλευρών, δηλαδή η επίτευξη του διαμοιρασμού της εξουσίας μέσω δομικών αλλαγών προκειμένου να εγκαθιδρυθεί μια κοινώς αποδεκτή πολιτική και κοινωνική τάξη.⁴

¹ Το παρόν άρθρο βασίζεται στη μεταδιδακτορική έρευνα με τίτλο «Η συμφιλίωση μετά από εμφύλιες συγκρούσεις: η περίπτωση της Ελλάδας από το 1949 έως το 2009». Η υλοποίηση της μεταδιδακτορικής έρευνας συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ/ΕΡΕΥΝΗΤΡΙΩΝ-Β’ κύκλος» (MIS 5033021) που υλοποιεί το Ιδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (IKY).

² Catherine Lu, «Reconciliation and Reparations», στο *The Oxford Handbook of Ethics of War*, επιμ. Seth Lazar και Helen Frowe (Oxford: Oxford University Press, 2018), 538-539 και 541-542.

³ David Bargal και Emmanuel Sivan, «Leadership and Reconciliation», στο *From Conflict Resolution to Reconciliation*, επιμ. Yaakov Bar-Siman-Tov (Oxford: Oxford University Press, 2004), 126.

⁴ Louis Kriesberg, «Comparing Reconciliation Actions within and between Countries», στο *From Conflict Resolution to Reconciliation*, επιμ. Yaakov Bar-Siman-Tov (Oxford: Oxford University Press, 2004), 86-87. Arie Nadler, «Intergroup Reconciliation: Definitions, Processes, and Future Directions», στο *The Oxford*

Η διάσταση της ασφάλειας αποτελεί ένα σημαντικό πεδίο δομικών αλλαγών για την προώθηση της συμφιλίωσης μετά από μία εμφύλια σύγκρουση. Σύμφωνα με την ακαδημαϊκή έρευνα, οι παράγοντες αυτοί περιλαμβάνουν τον αποκλεισμό της χρήσης ή της απειλής χρήσης βίας μεταξύ των διαφορετικών πλευρών, τη μη ανάμιξη των ενόπλων δυνάμεων στην εσωτερική πολιτική, τον πολιτικό έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων, την πολιτική ουδετερότητα των ενόπλων δυνάμεων και των σωμάτων ασφαλείας καθώς και την αντιπροσωπευτικότητα στη στελέχωσή τους, και τέλος, τη μη εργαλειοποίηση των θεμάτων ασφαλείας για την αποκόμιση πολιτικών οφελών.⁵

Με βάση τα ανωτέρω κριτήρια, το παρόν άρθρο επιχειρεί να περιγράψει και να αποτιμήσει τη διαδικασία της δομικής συμφιλίωσης μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο αναφορικά με τη διάσταση της ασφάλειας, εστιάζοντας σε μια ιστορική στιγμή που αποτέλεσε ορόσημο για τη συμφιλίωση: στην άνοδο του Πανελλήνιου Σοισιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) στην εξουσία το 1981. Προκειμένου να εκτιμηθεί με ακρίβεια η προώθηση της συμφιλίωσης στην υπό εξέταση περίοδο, θα προηγηθεί της ανάλυσης μια σύντομη περιγραφή της διάστασης της ασφάλειας κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο.⁶

Handbook of Intergroup Conflict, επιμ. Linda R. Tropp (Oxford: Oxford University Press, 2018), 293· Lu, «Reconciliation and Reparations», 542.

⁵ Yaacov Bar-Siman-Tov, «Dialectics between Stable Peace and Reconciliation», στο *From Conflict Resolution to Reconciliation*, επιμ. Yaacov Bar-Siman-Tov (Oxford: Oxford University Press, 2004), 63· Albrecht Schnabel και Hans-Georg Ehrhart, «Post-conflict societies and the military: Challenges and problems of security sector reform», στο *Security sector reform and post-conflict peacebuilding*, επιμ. Albrecht Schnabel και Hans-Georg Ehrhart (Tokyo and New York, NY: United Nations University Press, 2005), 7-9· Hans-Georg Ehrhart και Albrecht Schnabel, «Post-conflict societies and the military: Recommendations for security sector reform», στο *Security sector reform and post-conflict peacebuilding*, επιμ. Albrecht Schnabel και Hans-Georg Ehrhart (Tokyo and New York, NY: United Nations University Press, 2005), 316-317· Caroline A. Hartzell και Matthew Hoddie, *Crafting Peace: Power-Sharing Institutions and the Negotiated Settlement of Civil Wars* (University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2007), 32· Kriesberg, «Comparing Reconciliation Actions within and between Countries», 85· Jack Snyder και Robert Jervis, «Civil War and the Security Dilemma», στο *Power and progress: International politics in transition*, Jack Snyder (London and New York, NY: Routledge, 2012), 83.

⁶ Για το ιδιότυπο πολιτικό σύστημα που εγκαθιδρύθηκε στην Ελλαδα μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο και το οποίο διήρκεσε από το 1949 έως το 1967 έχουν προταθεί διάφοροι χαρακτηρισμοί στη βιβλιογραφία όπως «καχεκτική δημοκρατία», «κοινοβουλευτική δημοκρατία με σαφείς περιορισμούς», «ασθμαίνουσα δημοκρατία», «περιορισμένη δημοκρατία», «πειθαρχημένη δημοκρατία», «φιλελεύθερη δημοκρατία με αλλοιώσεις» και «ελεγχόμενη δημοκρατία». Το παρόν άρθρο υιοθετεί τον τελευταίο ορισμό που χρησιμοποιήσε ο Ηλίας Νικολακόπουλος ως εκείνον που ανταποκρίνεται καλύτερα στους σκοπούς της μελέτης, καθώς αντικατοπτρίζει τον κύριο στόχο των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων που, σύμφωνα με τον Richard Clogg, ήταν η ανάσχεση του κομμουνισμού και όχι η μεταρρύθμιση και η αναδόμηση της κοινωνίας. Για τους διαφορετικούς χαρακτηρισμούς δείτε Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, 11^η Έκδοση (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2016)· Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008), 11-12· Θανάσης Διαμαντόπουλος, *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017*, Τεύχ. 5, *Η δεκαετία του 1950: Η ασθμαίνουσα δημοκρατία* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2017)· Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1983)· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού», στο Γρηγόρης Φαράκος: *διαδρομές στην ιστορία*, επιμ. Γρηγόρης Φαράκος και Γρηγόρης Ψαλλίδας (Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τιμήμα Ιστορίας, 2011), 168· Ηλίας Νικολακόπουλος, «Ελεγχόμενη Δημοκρατία: Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη Δικτατορία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμ. 9, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 9· Richard Clogg, *A Concise History of Greece* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 146.

Η διάσταση της ασφάλειας στην περίοδο της «ελεγχόμενης δημοκρατίας»

Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος ήταν μια πολιτική/ιδεολογική εμφύλια σύγκρουση, η οποία διήρκεσε για περισσότερο από τρία χρόνια και τερματίστηκε με τη στρατιωτική επικράτηση της κυβερνητικής πλευράς. Η εμπειρία της εμφύλιας σύγκρουσης διαμόρφωσε τις αντιλήψεις για την ασφάλεια της χώρας και τον ρόλο των ενόπλων δυνάμεων μετά τον πόλεμο, με αποτέλεσμα να επηρεαστεί καθοριστικά και η διαδικασία της συμφιλίωσης.

Καταρχάς, ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος ήταν η πρώτη σύγκρουση του Ψυχρού Πολέμου. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η ιδεολογική αντιπαλότητα μεταξύ των δύο συνασπισμών ενσωματώθηκε στην παραδοσιακή αντίληψη περί του «εκ Βορρά κινδύνου». Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η κύρια απειλή για την ελληνική ασφάλεια προερχόταν από τα γειτονικά κράτη της Αλβανίας, της Γιουγκοσλαβίας, και της Βουλγαρίας. Καθώς αυτές οι χώρες εντάχθηκαν στο Ανατολικό Μπλοκ, ο εξωτερικός εχθρός έγινε συνώνυμος με τον ιδεολογικό εχθρό. Με τη σειρά του, ο Εμφύλιος Πόλεμος μετέτρεψε τον ιδεολογικό εχθρό, τον κομμουνισμό, σε εσωτερικό εχθρό.⁷ Μετά λοιπόν από την εμφύλια σύγκρουση, ο Στρατός σε μεγάλο βαθμό οργανώθηκε και προσανατολίστηκε στην πρόληψη μιας πιθανής εσωτερικής κομμουνιστικής απειλής.⁸ Μια σημαντική εκδήλωση αυτού του προσανατολισμού ήταν η εμπλοκή των ενόπλων δυνάμεων στις βουλευτικές εκλογές της 29^{ης} Οκτωβρίου 1961 για τη χειραγώηση του εκλογικού αποτελέσματος.⁹

Η μέθοδος με την οποία τερματίστηκε ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος επίσης επηρέασε τη διαδικασία της συμφιλίωσης. Η στρατιωτική επικράτηση επί των ανταρτών ισχυροποίησε τη θέση του Στρατού εντός του σκληρού πυρήνα του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας,¹⁰ το οποίο μπορούσε να εμποδίσει την ομαλή ή και την πλήρη μεταβίβαση της κυβερνητικής εξουσίας. Αυτό φάνηκε στην κρίση των Ιουλιανών του 1965, η οποία ξέσπασε όταν ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου εξέφρασε την πρόθεσή του να αναλάβει και το χαρτοφυλάκιο της Εθνικής Αμυνας, μια πρακτική που είχαν ακολουθήσει και προκάτοχοί του, όπως ο Αλέξανδρος Παπάγος και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η άρνηση του βασιλιά Κωνσταντίνου στην ανάληψη του πολιτικού ελέγχου των ενόπλων δυνάμεων από τον συγκεκριμένο πρωθυπουργό ισοδυναμούσε με άρνηση της πλήρους μεταβίβασης της κυβερνητικής εξουσίας.¹¹ Έχει επίσης παρατηρηθεί, πως η επικράτηση στο πεδίο της μάχης μιας εμφύλιας σύγκρουσης συνήθως παρέχει στις ένοπλες δυνάμεις αυξημένη δυνατότητα παρέμβασης στην πολιτική.¹² Στην περίπτωση της Ελλάδας, οι ένοπλες δυνά-

⁷ Evangelis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Frontline state, 1952-1967* (Abingdon and New York, NY: Routledge, 2006), 5-11. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009* (Αθήνα: Πόλις, 2020), 39-40.

⁸ Thanos P. Dokos, «The Evolution of Civil-Military Relations in South East Europe: The Case of Greece», στο *The Evolution of Civil-Military Relations in South East Europe: Continuing Democratic Reform and Adapting to the Needs of Fighting Terrorism*, επιμ. Philipp H. Fluri, Gustav E. Gustenau, και Plamen I. Pantev (Heidelberg: Physica-Verlag, 2005), 133.

⁹ Jean Meynaud, *Oι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, μτφρ.-ενημ.-επιμ. Π. Μερλόπουλος, 2^η Έκδοση (Αθήνα: Μπάνον, 1974), 112-113. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, 268-272.

¹⁰ Αντώνης Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20ός Αιώνας*, 2^η Έκδοση (Αθήνα: Πόλις, 2020), 374.

¹¹ Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική: Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία* (Αθήνα: Κούριερ Εκδοτική, 2000), 250.

¹² Nicos Christodoulakis, *An Economic Analysis of Conflicts: With an Application to the Greek Civil War*

μεις είχαν αποκτήσει έναν αυξημένο βαθμό αυτονομίας από τον πολιτικό έλεγχο ήδη από την περίοδο των εχθροπραξιών μέσω της κατάργησης του Ανωτάτου Συμβουλίου Εθνικής Άμυνας (ΑΣΕΑ) και της απονομής εκτεταμένων εξουσιών στον Αρχιστράτηγο Αλέξανδρο Παπάγο.¹³ Μετά τη λήξη της σύγκρουσης, ο πολιτικός έλεγχος των ενόπλων δυνάμεων αποκαταστάθηκε νομικά, αν και οι τελευταίες (ιδιαίτερα ο Στρατός) αναδείχθηκαν ως ένα διακριτό κέντρο εξουσίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυσκολίας των πολιτικών να περιορίσουν τον στρατό στους στρατώνες αποτέλεσε το πραξικόπημα που εκδηλώθηκε το 1951, όταν ο Παπάγος παραιτήθηκε από την Αρχιστρατηγία. Οι πραξικοπηματίες του προσέφεραν την πρωθυπουργία και τερμάτισαν το εγχείρημά τους μόνο μετά την παρέμβαση και άρνηση του ίδιου του Παπάγου.¹⁴ Η αυξημένη αυτονομία του Στρατού δεν σήμαινε πάντως πως ήταν απόλυτα και θεσμικά αυτόνομος από τον πολιτικό έλεγχο.¹⁵ Σύμφωνα με τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, ο Στρατός διατήρησε τον ρόλο της «εφεδρείας», «η οποία παρέμενε εν υπνώσει και μπορούσε να ενεργοποιηθεί σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όταν η κοινωνική και πολιτική τάξη μπορούσε να βρεθεί σε κίνδυνο».¹⁶ Με άλλα λόγια, όπως αναφέρει ο Σωτήρης Ριζάς, ο Στρατός ήταν η έσχατη λύση προκειμένου να διασφαλιστεί πως η Αριστερά δεν θα μπορούσε να αποκτήσει πρόσβαση στην εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα.¹⁷ Η επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών την 21^η Απριλίου 1967 προκειμένου να αποτραπεί η βέβαιη επικράτηση της Ένωσης Κέντρου στις επερχόμενες εκλογές, ήταν ακριβώς η επιβεβαίωση του ρόλου αυτού. Πράγματι, η επαναφορά της Ένωσης Κέντρου στη διακυβέρνηση της χώρας, υπό την αυξανόμενη επιρροή της κεντροαριστερής της πτέρυγας με ηγέτη τον Ανδρέα Παπανδρέου, αποτελούσε ανάθεμα για το μετεμφυλιακό σύστημα εξουσίας.¹⁸

1946-1949 (Cham: Springer, 2016), 2.

¹³ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 198-200· Θανάσης Διαμαντόπουλος, 10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017*, Τεύχ. 4, *Η δεκαετία του 1940: Η αδύνατη συννύπαρξη* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2017), 86· Δημήτριος Α. Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967)* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014), 42.

¹⁴ Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, 107-108. David Close, *Ελλάδα 1945-2004: Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, επιμ.-επιστ. θεώρηση Σπύρος Μαρκέτος (Θεσσαλονίκη: Θύρα-θεν, 2006), 140-142· Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 136-137· Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010* (Αθήνα: Πόλις, 2011), 339-340· Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20ός Αιώνας*, 337· Διαμαντόπουλος, 10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων, Τεύχ. 5, 44-45.

¹⁵ Ριζάς, *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο*, 25· Evangelis Hatzivassiliou, «The dark side of the force: losing control over the army, 1963-1964», *Modern Greek Studies Yearbook*, Vol. 18/19 (2002/2003): 228.

¹⁶ Hatzivassiliou, «The dark side of the force», 228.

¹⁷ Ριζάς, *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο*, 25.

¹⁸ Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, 363-368. Close, *Ελλάδα 1945-2004*, 174-175· Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015* (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018), 765· Σωτήρης Ριζάς, «Η Δικτατορία 1967-1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμ. 9, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003), 47-48· Στη σύχρονη ελληνική ιστορία οι επεμβάσεις του Στρατού στην πολιτική ήταν ένα συχνό φαινόμενο, ιδιαίτερα κατά την εποχή του Μεσοπολέμου. Πριν το 1967 τα πραξικόπηματα απέβλεπαν στην αντικατάσταση μιας πολιτικής παράταξης με κάποια άλλη χωρίς να αμφισβητείται η υπεροχή των πολιτικών. Αντίθετα, η δικτατορία των συνταγματαρχών πήγαζε από μία συλλήβδην περιφρόνηση για τον πολιτικό κόσμο (δείτε Clogg, *A Concise History of Greece*, 164· Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 9). Αυτή η εξέλιξη συνδέεται άμεσα με την κληρονομία του Εμφύλιου Πολέμου καθώς η επιβολή της δικτατορίας την 21^η Απριλίου 1967 μπορεί να θεωρηθεί ως το αποκορύφωμα μιας διαδικασίας ολοένα και περισσότερο συσταλτικής ερμηνείας της έννοιας της εθνικοφροσύνης, της οποίας οι δικτάτορες θέλησαν να παρουσιαστούν ως αποκλειστικοί εκφραστές.

Ένα τελευταίο χαρακτηριστικό των ενόπλων δυνάμεων που επηρέασε τη διαδικασία της συμφιλίωσης μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο ήταν η ιδεολογική τους ομοιογένεια. Ο στρατός στην Ελλάδα ήταν παραδοσιακά πολιτικοποιημένος, όμως οι πολιτικές απόψεις των αξιωματικών αντανακλούσαν εκείνες της κοινωνίας. Σταδιακά, οι ένοπλες δυνάμεις μεταμορφώθηκαν σε ένα ιδεολογικά μονολιθικό σώμα μέσω μιας διαδικασίας που ξεκίνησε στον Μεσοπόλεμο και επιταχύνθηκε στη δεκαετία του 1940. Το αποτέλεσμα διαδοχικών εκκαθαρίσεων δημοκρατικών αξιωματικών και της απαγόρευσης εισόδου στις στρατιωτικές σχολές υποψηφίων των οποίων οι οικογένειες είχαν οποιαδήποτε σχέση με το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), ήταν το σώμα των αξιωματικών να διακατέχεται από συντηρητισμό και αντικομμουνισμό, καθώς και από την αφοσίωση στο στέμμα και την αποστροφή για τον κοινοβουλευτισμό.¹⁹ Για αυτόν τον λόγο, η υποτιθέμενη κομμουνιστική διείσδυση στην Αεροπορία στην περίπτωση της Δίκης των Αεροπόρων και η υπόθεση της δημοκρατικής οργάνωσης ΑΣΠΙΔΑ αντιμετωπίστηκαν δυσανάλογα ως απειλές εναντίον της ιδεολογικής συνοχής των ενόπλων δυνάμεων.²⁰

Η δικτατορία των συνταγματαρχών αποτέλεσε το αποκορύφωμα της κληρονομιάς του Εμφυλίου Πολέμου. Η κατάρρευσή της εν μέσω μιας εθνικής τραγωδίας συμπαρέσυρε το σύμπλεγμα εξουσίας που είχε εγκαθιδρυθεί μετά την εμφύλια σύγκρουση καθώς και τις θεμελιώδεις παραδοχές σχετικά με την ασφάλεια της χώρας και τον ρόλο των ενόπλων δυνάμεων, με αποτέλεσμα να ανοίξει ο δρόμος για την προώθηση της συμφιλίωσης.

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981

Τα θεμέλια για την προώθηση της δομικής συμφιλίωσης αναφορικά με τη διάσταση της ασφάλειας κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης τέθηκαν από την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και τις κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας υπό την πρωθυπουργία του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Οι άμεσες προτεραιότητες του Καραμανλή ήταν η υπαγωγή των

¹⁹ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 193-196· Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Το απριλιανό καθεστώς», στο *Ιστορία των Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 16, επιμ. Ευάγγελος Κωφός (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), 267· Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Η πολιτική αποστράτευση του Ελληνικού Στρατού μετά την ήττα του 1974 στην Κύπρο και η απήχηση στους νεαρούς Ευέλπιδες των επών εκείνων», στο *Η Μεταπολίτευση '74-'75: Σπιγμές μιας Μετάβασης*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος και Τάσος Σακελλαρόπουλος (Αθήνα: Θεμέλιο, 2016), 66· Διαμαντόπουλος, *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων*, Τεύχ. 4, 20. Close, *Ελλάδα 1945-2004*, 51-52 και 140-141.*

²⁰ Δημήτρης Χαραλάμπης, *Στρατός και πολιτικής εξουσία: η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Αθήνα: Εξάντας, 1985), 179. Στη Δίκη των Αεροπόρων, αξιωματικοί (οι περισσότεροι των οποίων ήταν παρασημοφορημένοι για τη δράση τους στην Ελληνική Βασιλική Αεροπορία κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο) και πολύτες προσήχθησαν ενώπιων της στρατιωτικής δικαιοσύνης με βάση τον Αναγκαστικό Νόμο 375/1936 «περί κατασκοπείας». Ο Α.Ν. 375/1936 είχε θεσπιστεί από τη δικτατορία του Μεταξά και αποτελούσε μέρος του αντικομμουνιστικού νομικού οπλοστασίου του Μεσοπολέμου το οποίο ενισχύθηκε κατά την εμφύλια σύγκρουση. Παρά το γεγονός πως ο Α.Ν. 375/1936 εφαρμόστηκε μόνο περιστασιακά στη διάρκεια των εχθροπραξιών, κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο αποτέλεσε το κύριο νομοθέτημα για την ποινική δίωξη των κομμουνιστών. Δείτε Αναγκαστ. Νόμος υπ' αριθ. 375.1936, «Περί τιμωρίας των εγκλημάτων κατασκοπείας και των εγκληματικών ενεργειών των απειλουσών την εξωτερικήν ασφάλειαν της χώρας», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 546, 18 Δεκεμβρίου 1936, 3019-3021. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 337-672· Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010* (Αθήνα: Θύραθεν, 2006), 387-391· Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, 157· Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, 128.

ενόπλων δυνάμεων σε πολιτικό έλεγχο και μέσω της επανασύντασης, της μεταβολής της σύνθεσης και της ενίσχυσης των αρμοδιοτήτων του ΑΣΕΑ, καθώς και η αποτροπή των σχεδίων για την παλινόρθωση της δικτατορίας. Επιπρόσθετα, ο αμυντικός προσανατολισμός της χώρας στράφηκε προς την πραγματική απειλή της Τουρκίας, αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ. Τέλος, η νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος δεν σήμανε πως αυτόματα η Αριστερά έπαιγε να θεωρείται εσωτερική απειλή, αλλά σε κάθε περίπτωση εξάλειψε το βασικό νομικό πρόσχημα των διώξεων εναντίον εκείνης και των υποστηρικτών της.²¹

Η άνοδος ενός σοσιαλιστικού κόμματος όπως το ΠΑΣΟΚ για πρώτη φορά στην εξουσία μέσω των εκλογών της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981, αποτέλεσε μια καθοριστική δοκιμασία για την δομική συμφιλίωση και ιδιαίτερα για τη διάσταση της ασφάλειας. Σε μεταγενέστερο σημείωμά του, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Κωνσταντίνος Καραμανλής, ανέφερε πως τέσσερις ημέρες πριν τις εκλογές ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Αμυνας, στρατηγός Αγαμέμνων Γκράτσιος, τον ενημέρωσε για την πρόθεση των αρχηγών των Επιτελείων να παραιτηθούν σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την αντιδυτική εξωτερική πολιτική που φερόταν να υποστηρίζει ο Ανδρέας Παπανδρέου. Οι αρχηγοί επανέλαβαν την πρόθεσή τους το βράδυ των εκλογών ακολουθούμενοι την επομένη από τους αρχηγούς των σωμάτων ασφαλείας. Σε αυτήν την κρίσιμη στιγμή, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής παρενέβη και αποθάρρυνε τους αρχηγούς από το να παραιτηθούν, διασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο την ομαλή εναλλαγή στην εξουσία και αποδεικνύοντας την μεγάλη πρόοδο που είχε επιτευχθεί στη διαδικασία της συμφιλίωσης.²²

Στην πράξη, ο Ανδρέας Παπανδρέου και οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ ακολούθησαν μια πραγματιστική προσέγγιση στους τομείς της εξωτερικής πολιτικής και της άμυνας. Η πρόθεση του νέου πρωθυπουργού για συναίνεση σε αυτούς τους τομείς της κυβερνητικής πολιτικής εκφράστηκε από την επομένη των εκλογών, όταν επισκέφθηκε τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας προκειμένου να λάβει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης. Ο Ανδρέας Παπανδρέου δεσμεύθηκε πως κατά την πρωθυπουργία του θα ενεργούσε μετά από συνεννόηση με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή στα θέματα που ανάγονταν στους τομείς των εξωτερικών και της άμυνας καθώς και στα θέματα που αφορούσαν τις ένοπλες δυνάμεις, με τον Καραμανλή να αναγνωρίζει πως η συνεργασία μεταξύ τους «υπήρξε ομαλή». Επι-

²¹ Συντακτική Πράξις «Περί αποκαταστάσεως της δημοκρατικής νομιμότητος και ρυθμίσεως θεμάτων του δημοσίου βίου μέχρι του οριστικού καθορισμού του πολιτεύματος και της καταρτίσεως νέου Συντάγματος της Χώρας», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 213, 1 Αυγούστου 1974, Άρθρο 11, 1424· Νομοθετικόν Διάταγμα υπ' αριθ. 1. «Περί τροποποίησεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών του Ν.Δ. 58/1968 περί Υπουργείου Εθνικής Αμύνης και των Οργάνων της Ανωτάτης Διοικήσεως και Ελέγχου των Ενόπλων Δυνάμεων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 218, 8 Αυγούστου 1974, 1433· Νόμος υπ' αριθ. 660, «Περί Υπουργείου Εθνικής Αμύνης και των Οργάνων της Ανώτατης Διοικήσεως και Ελέγχου των Ενόπλων Δυνάμεων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 218, 10 Αυγούστου 1977, 2046-2054· Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η Σύσταση και Εδραίωση του Δημοκρατικού Πολιτεύματος, 1974-1981», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 16, επιμ. Ευάγγελος Κωφός (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), 296-298 και 305· Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, επιμ., *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο: Γεγονότα & Κείμενα*, Τόμ. 8 (Αθήνα: Ιδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1997), 33-36, 41-43, 49-51 και 61· Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 274-278· Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Η Συνταγματική Θέση των Ενόπλων Δυνάμεων*, Τόμ. 1, *Η Αρχή του Πολιτικού Ελέγχου* (Αθήνα και Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1987), 111-112 και 117· Close, *Ελλάδα 1945-2004*, 223.

²² Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο*, Τόμ. 12, 130-136· Χατζηβασιλείου, «Η Σύσταση και Εδραίωση του Δημοκρατικού Πολιτεύματος», 317.

πλέον, ο Καραμανλής ανέφερε πως συμφώνησαν με τον Παπανδρέου να παραμείνει η χώρα στην ΕΟΚ και στο ΝΑΤΟ, και πως ο πρωθυπουργός θα προσπαθούσε «να διαπραγματευθεί την βελτίωση των σχετικών συμφωνιών».²³ Αναμφισβήτητα, οι σχέσεις της Ελλάδας με την ΕΟΚ και το ΝΑΤΟ δεν ήταν ανέφελες κατά την περίοδο της διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ, όμως ο Παπανδρέου δεν πραγματοποίησε την προεκλογική του υπόσχεση για την απόσυρση της χώρας και για την απομάκρυνση των αμερικανικών βάσεων από το ελληνικό έδαφος.²⁴

Η αλλαγή της στάσης του Ανδρέα Παπανδρέου στο θέμα αυτό προερχόταν από την παραδοχή του πως μια τέτοια κίνηση θα μπορούσε να υπονομεύσει το αξιόμαχο των ενόπλων δυνάμεων και να επηρεάσει την ισορροπία ισχύος με την Τουρκία. Πράγματι, ως πρωθυπουργός ο Ανδρέας Παπανδρέου ταυτίστηκε με τα θέματα της εθνικής άμυνας και η σκληρή του στάση απέναντι στην Τουρκία στηριζόταν στις δυνατότητες αποτροπής των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων.²⁵ Πέρα από τη διατήρηση υψηλών δαπανών για αμυντικό εξοπλισμό, σύμφωνα με τον Παπανδρέου οι αξιωματικοί των ενόπλων δυνάμεων είχαν καίριο ρόλο στην προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Η αναγνώριση λοιπόν της σημασίας των στρατιωτικών, μέσω και έμπρακτων μέσων όπως η αύξηση των αμοιβών τους και ο σεβασμός των απόψεών τους σε στρατιωτικά θέματα, ενίσχυσε τον επαγγελματισμό των ενόπλων δυνάμεων και σφυρηλάτησε έναν ισχυρό δεσμό μεταξύ της κυβέρνησης, των ενόπλων δυνάμεων, και του λαού που εξέλιπε τις προηγούμενες δεκαετίες.²⁶

Η πρόοδος της δομικής συμφιλίωσης έγινε επίσης φανερή από τον σεβασμό στις επιλογές του πρωθυπουργού αναφορικά με την στελέχωση της πολιτικής ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων. Στην πρώτη και στη δεύτερη κυβέρνηση που σχημάτισε και μέχρι το 1986 ο Ανδρέας Παπανδρέου ανέλαβε και το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας σε μια συμβολική, όπως χαρακτηρίστηκε, «αποκατάσταση» της κρίσης του 1965.²⁷ Ο Παπανδρέου επίσης τοποθέ-

²³ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο*, Τόμ.12, 134 και 137-138.

²⁴ Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Ένας σοσιαλιστής πρωθυπουργός: η πρώτη θητεία (Οκτώβριος 1981-Ιούνιος 1985)», στο *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του: βιογραφικό σχεδίασμα, μελετήματα και μαρτυρίες*, Τόμ. 2, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000-2009), 80-83· Thanos Veremis, «Defence and Security Policies under PASOK», στο *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, επιμ. Richard Clogg (Basingstoke and London: Macmillan, 1993), 181-183· Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 279-281.

²⁵ Theodore A. Couloumbis, «PASOK's Foreign Policies, 1981-89: Continuity or Change?», στο *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, επιμ. Richard Clogg (Basingstoke and London: Macmillan, 1993), 118· Kevin Featherstone, «Political parties and democratic consolidation in Greece», στο *Securing Democracy: Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe*, επιμ. Geoffrey Pridham (London and New York: Routledge, 2003), 184.

²⁶ Fotini Bellou, «The Political Scene: Consolidating Democracy», στο *Greece in the Twentieth Century*, επιμ. Theodore A. Couloumbis, Theodore Karotis, και Fotini Bellou (Bodmin: Frank Cass Publishers, 2004), 163-164· John O. Iatrides, «Beneath the Sound and the Fury: US Relations with the PASOK Government», στο *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, επιμ. Richard Clogg (Basingstoke and London: Macmillan, 1993), 160· Central Intelligence Agency (CIA), General CIA Records, «Greece: Papandreou and the Military», Document Number CIA-RDP84S00555R000200010002-9, 1 Απριλίου 1983, 5. Διαθέσιμο στο <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp84s00555r000200010002-9> (τελευταία πρόσβαση στις 18/9/2022).

²⁷ Παναγιώτης Κουστένης, «Στο λυκόφως (;) του Πράσινου Ήλιου: Συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (1974-2015)», στο *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση-Ιδεολογικές Μεταποίησης-Κυβερνητικές Πολιτικές*, επιμ. Βασίλης Ασημακόπουλος και Χρύσανθος Δ. Τάσσης (Αθήνα: Gutenberg, 2018), 296.

τησε τον απόστρατο αντιστράτηγο Αντώνη Δροσογιάννη πρώτα στη θέση του υφυπουργού Εθνικής Άμυνας και αργότερα σε εκείνη του αναπληρωτή υπουργού Εθνικής Άμυνας. Ο Δροσογιάννης είχε λάβει μέρος στον Εμφύλιο Πόλεμο με την πλευρά του Εθνικού Στρατού και μάλιστα μέσα από τις τάξεις του 62^{ου} Λόχου Καταδρομών, ενώ μετά το πραξικόπημα των συνταγματαρχών αποστρατεύτηκε και συμμετείχε στον αντιδικτατορικό αγώνα. Στην αμερικανική αναφορά της CIA με τίτλο «Ο Παπανδρέου και ο Στρατός», η οποία συντάχθηκε τον Απρίλιο του 1983, επισημαίνεται πως «η εκλογή του Σοσιαλιστή ηγέτη Ανδρέα Παπανδρέου ως πρωθυπουργού τον Οκτώβριο του 1981 αποτέλεσε μια πηγή βαθιάς ανησυχίας για το ελληνικό σώμα αξιωματικών». Σύμφωνα με την ανωτέρω αναφορά, η επιλογή από τον Παπανδρέου ενός αξιωματικού με το κύρος και το προφίλ του Δροσογιάννη για την πολιτική ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων είχε ως στόχο «να κατευνάσει τις ανησυχίες των στρατιωτικών». Επίσης, στην αναφορά σημειώνεται και ο σεβασμός του πρωθυπουργού στα πρότυπα των αποστρατεύσεων και των προαγωγών και επισημαίνεται η στελέχωση των ανώτατων στρατιωτικών θέσεων με κατάλληλων προσόντων αξιωματικούς.²⁸ Προκειμένου να καθησυχάσει τον Καραμανλή, ο Παπανδρέου ζήτησε την γνώμη του για τα πρόσωπα που θα αναλάμβαναν τα χαρτοφυλάκια Εξωτερικών και Άμυνας, με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας να συμφωνεί με τις επιλογές του πρωθυπουργού. Αργότερα πάντως, ο Καραμανλής εξέφρασε τη δυσφορία του στον Παπανδρέου αναφορικά με τις κρίσεις στις ένοπλες δυνάμεις και τα σώματα ασφαλείας, επικρίνοντας τη χρήση κομματικών κριτηρίων.²⁹

Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προχώρησε επίσης σε νομοθετικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις προκειμένου να ενισχύσει τον πολιτικό έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων. Με το νόμο 660 του 1977 η κυβέρνηση είχε καταστεί η μόνη υπεύθυνη για την εθνική άμυνα όπως και για τον διορισμό του Αρχηγού του Γενικού Επιτελείου και των Αρχηγών των επιμέρους επιτελείων μέσω του ΑΣΕΑ. Σύμφωνα με το Νίκο Αλιβιζάτο, ο νόμος αυτός παρείχε αρκετά περιθώρια διοικητικής και λειτουργικής αυτονομίας στις ένοπλες δυνάμεις και η εφαρμογή της αμυντικής πολιτικής ανατίθεντο κυρίως σε στρατιωτικά όργανα. Μετά την άνοδό του στην εξουσία το 1981 το ΠΑΣΟΚ διατήρησε το νόμο, όμως την επόμενη χρονιά μετονόμασε το ΑΣΕΑ σε Κυβερνητικό Συμβούλιο Εξωτερικής Πολιτικής και Εθνικής Άμυνας (ΚΥΣΕΑ) και του απένειμε ευρύτερες αρμοδιότητες σε σχέση με τον θεσμικό προκάτοχό του.³⁰ Σε επόμενη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου, ο Υπουργός Εθνικής Άμυνας απέκτησε τον τελευταίο λόγο για τα στρατιωτικά ζητήματα με ολόκληρη τη στρατιωτική ιεραρχία να είναι υπόλογη σε εκείνον, όπως επίσης και το δικαίωμα να διορίζει τους δικούς του μη στρατιωτικούς συμβούλους.³¹ Το αποτέλεσμα αυτών των μεταρρυθμίσεων ήταν ο έλεγχος της κυβέρνησης πάνω στις ένοπλες δυνάμεις να γίνει σχεδόν απόλυτος.³²

²⁸ CIA, General CIA Records, «Greece: Papandreu and the Military», iii.

²⁹ Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο*, Τόμ. 12, 134, 138, και 425.

³⁰ Νόμος υπ' αριθ. 1266, «Οργανα ασκήσεως της νομισματικής, πιστωτικής και συναλλαγματικής πολιτικής και άλλες διατάξεις», Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α', αρ. 81, 2 Ιουλίου 1982, 646-647· Αλιβιζάτος, *Η Συνταγματική Θέση των Ενόπλων Δυνάμεων*, Τόμ. 1, 111-112 και 117-118· Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 278.

³¹ Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 285· Dokos, «The Evolution of Civil-Military Relations in South East Europe», 139.

³² Spyros Economides, «Greece», στο *Strategic Cultures in Europe: Security and Defence Policies Across the*

Ένας σημαντικός παράγοντας της διάστασης της ασφάλειας που προώθησε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ συμβάλλοντας στην πρόοδο της δομικής συμφιλίωσης ήταν η πολιτική ουδετερότητα και η αντιπροσωπευτικότητα στη σύνθεση των ενόπλων δυνάμεων. Μία από τις σημαντικότερες αποφάσεις της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας ήταν η κατάργηση των διαβόητων «πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων». Το νομοθετικό διάταγμα 64/1974, «Περί των στοιχείων της ατομικής και οικογενειακής καταστάσεως των δημοσίων λειτουργών ως και ελέγχου της πίστεως προς το δημοκρατικόν πολίτευμα της Χώρας κατηγοριών τινών εξ αυτών», κατήργησε τη δήλωση νομιμοφροσύνης και την αντικατέστησε με τη δήλωση «ελέγχου της πίστεως προς το δημοκρατικόν πολίτευμα της χώρας».³³ Η δήλωση ελέγχου της πίστεως αφορούσε ειδικές κατηγορίες δημοσίων λειτουργών ενώ προβλεπόταν και ένα επιπλέον ειδικό ερωτηματολόγιο για όσους και όσες προσλαμβάνονταν σε τομείς εμπιστευτικού χαρακτήρα, όπως εκείνοι της άμυνας και της ασφάλειας. Τα πολιτικά φρονήματα των υποψηφίων παρέμειναν κριτήριο για την είσοδο στις στρατιωτικές σχολές και οι στρατεύσιμοι συνέχισαν να διακρίνονται σε κατηγορίες ανάλογα με την πολιτική τους τοποθέτηση. Η στόχευση αυτών των διακρίσεων ήταν οι υποψήφιοι αξιωματικοί και οι κληρωτοί που είχαν έστω και μικρή ή έμμεση σχέση με το ΚΚΕ αλλά και με το ΠΑΣΟΚ.³⁴ Με το νόμο 1400 του 1983 καταργήθηκε οριστικά η δήλωση «ελέγχου πίστεως προς το δημοκρατικό πολίτευμα της Χώρας», και την ίδια χρονιά οι στρατιωτικές σχολές και οι σχολές των σωμάτων ασφαλείας εντάχθηκαν στο σύστημα εισαγωγής των πανελληνίων εξετάσεων που εφαρμόζεται και για τις υπόλοιπες ανώτατες σχολές της χώρας. Η συμπερίληψη των στρατιωτικών σχολών στις ετήσιες εξετάσεις των αποφοίτων λυκείων προκάλεσε την έντονη αντίδραση της αντιπολίτευσης,³⁵ αλλά όπως αναγνώρισε και η έκθεση της CIA με τίτλο *O Papandréou και ο Στρατός*, η πρωτοβουλία αυτή της κυβέρνησης εξασφάλισε στις στρατιωτικές σχολές μια πολιτικά ευρύτερη δεξαμενή υποψηφίων.³⁶

Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί η παρείσφρηση του κριτηρίου της πολιτικής τοποθέτησης στη στρατιωτική σταδιοδρομία ως συνέπεια της σύνδεσης του στρατού με την κοινωνία. Στην υπό εξέταση περίοδο έπαυσε η δυσμενής διάκριση των νεοσυλλέκτων με βάση τις πολιτικές τους τοποθετήσεις, όμως διατηρήθηκε η κομματική πολιτική στις προαγωγές και τις αποστρατεύσεις των αξιωματικών. Μετά την άνοδό του στην εξουσία, το ΠΑΣΟΚ

Continent, επιμ. Heiko Biehl, Bastian Giegerich, και Alexandra Jonas (Wiesbaden: Springer VS, 2013), 157.

³³ Νομοθετικόν Διάταγμα υπ' αριθμ. 64, «Περί των στοιχείων της ατομικής και οικογενειακής καταστάσεως των δημοσίων λειτουργών ως και ελέγχου της πίστεως προς το δημοκρατικόν πολίτευμα της Χώρας κατηγοριών τινών εξ αυτών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 264, 26 Σεπτεμβρίου 1974, 1644-1645· Βαγγέλης Καραμανώλακης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν: οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2019), 161-162.

³⁴ Καραμανώλακης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, 161-169· Σακελλαρόπουλος, «Η πολιτική αποστράτευση του Ελληνικού Στρατού», 80.

³⁵ Νόμος υπ' αριθ. 1400, «Τροποποίηση και συμπλήρωση υπαλληλικών διατάξεων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 156, 24 Οκτωβρίου 1983, 2337· Καραμανώλακης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν*, 176-177· Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 286. Σε συνέντευξή του στον Αντώνη Κακαρά, ο Αντώνης Δροσογιάννης, ο οποίος ήταν ο καθ' ύλην αρμόδιος υπουργός που εισηγήθηκε την αλλαγή στο σύστημα εισαγωγής στις στρατιωτικές σχολές, ανέφερε πως η απάντησή του στις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης ήταν: «Αν οι κομμουνιστές είναι τόσο ικανοί ώστε να έχουν 5% στο εκλογικό σώμα και στη σχολή ευελπίδων να έχουν 100% ήμαστε τότε άξιοι της τύχης μας και να γίνει κομμουνισμός (sic)», Αντώνης Κακαράς, *Οι Ελληνες Στρατιωτικοί: Αξιωματικοί και Υπαξιωματικοί στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Τόμ. 1, *Επιλογές-Εκπαίδευση-Κυρίαρχη Ιδεολογία, Εξαρτήσεις* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2006), 378-379.

³⁶ CIA, General CIA Records, «Greece: Papandreou and the Military», 7.

επέλεξε για την στρατιωτική ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων αξιωματικούς ανεξάρτητα από κομματικά κριτήρια. Δεν αποθάρρυνε όμως τους οπαδούς του εντός του στρατεύματος από το να εκδηλώνουν τις κομματικές τους προτιμήσεις και προώθησε εκείνους που βρίσκονταν χαμηλότερα στην ιεραρχία μέσω αποστρατεύσεων στους μεσαίους και ανώτερους βαθμούς. Η χρήση κομματικών κριτηρίων άγγιξε και τους διορισμούς ανώτερων αξιωματικών και εφαρμόστηκε ως μέσο αντεκδίκησης και από την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας μετά την επάνοδό της στην εξουσία. Είναι απαραίτητο όμως να σημειωθεί πως ο επηρεασμός της υπηρεσιακής εξέλιξης των στρατιωτικών με βάση την πολιτική τους τοποθέτηση αποτελεί ένα εντελώς διαφορετικό φαινόμενο σε σχέση με τις θεσμοθετημένες διακρίσεις και τις εκκαθαρίσεις που βίωσε το στράτευμα κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Αντίθετα, αποτελεί έκφραση του κομματισμού και των πελατειακών σχέσεων που χαρακτηρίζουν γενικότερα τη νεότερη Ελλάδα.³⁷

Οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις του ΠΑΣΟΚ στον τομέα της ασφάλειας αφορούσαν και την Κρατική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ). Η ΚΥΠ είχε ιδρυθεί το Μάιο του 1953 από την κυβέρνηση του Αλέξανδρου Παπάγου και υπαγόταν στις άμεσες διαταγές του πρωθυπουργού είτε στο στενά συνδεδεμένο με τον πρωθυπουργό Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης. Οι ευρείες αρμοδιότητές της περιελάμβαναν την εσωτερική ασφάλεια και την κατασκοπεία-αντικατασκοπεία και η δράση της επικεντρωνόταν στην αντιμετώπιση του κομμουνισμού.³⁸ Στην περίοδο της «ελεγχόμενης δημοκρατίας» η ΚΥΠ κατηγορήθηκε για ανάμειξη στην εσωτερική πολιτική υπέρ των δεξιών κυβερνήσεων. Η διοίκηση της υπηρεσίας κατά την ίδρυσή της είχε ανατεθεί στον συνταγματάρχη Αλέξανδρο Νάτσινα ο οποίος ήταν μέλος της οργάνωσης ΙΔΕΑ και είχε αποστρατευθεί ως ένας από τους πρωτεργάτες του πραξικοπήματος του 1951. Ο Νάτσινας παρέμεινε επικεφαλής της ΚΥΠ για πάνω από δέκα χρόνια, ενώ δύο από τους πρωταιτίους του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου 1967, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος και ο Νικόλαος Μακαρέζος, είχαν υπηρετήσει σε αυτήν επί μακρά διαστήματα.³⁹ Αμέσως μετά την άνοδό του στην εξουσία, το ΠΑΣΟΚ αντικατέστησε όλους τους ένστολους που υπηρετούσαν στην ΚΥΠ με απότερο στόχο την απομάκρυνση όλων των αξιωματικών και τη μετατροπή της από στρατιωτική σε πολιτική υπηρεσία. Με τον νόμο 1645/1986 ρυθμίστηκαν οι αρμοδιότητες και οι λειτουργίες της υπηρεσίας για πρώτη φορά μετά την ίδρυσή της και μετονομάστηκε σε Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΕΥΠ).⁴⁰

Τέλος, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ διέλυσε τα παραστρατιωτικά Τάγματα Εθνοφυλακής Ασφάλειας (ΤΕΑ). Τα Τάγματα Εθνοφυλακής Ασφάλειας είχαν ιδρυθεί επίσημα το 1951 αντικαθιστώντας τις Μονάδες Ασφαλείας Υπαίθρου (ΜΑΥ) και τα Μικτά Αποσπάσματα Διώξεως (ΜΑΔ), τα οποία έδρασαν κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο και είχαν λάβει το 1947 τον τίτλο των Ταγμάτων Εθνοφυλακής. Τα Τάγματα Εθνοφυλακής Ασφάλειας είχαν έντονο

³⁷ Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Η Συνταγματική Θέση των Ενόπλων Δυνάμεων*, Τόμ. 2, *Δικαιώματα και Υποχρεώσεις των Στρατιωτικών* (Αθήνα και Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1992), 211-213· Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, 281-284.

³⁸ Νομοθετικόν Διάταγμα υπ' αριθμ. 2421, «Περί ιδρύσεως Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 126, 9 Μαΐου 1953, 785-786· Ριζάς, *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο*, 132· Παύλος Αποστολίδης, *Μυστική Δράση: Υπηρεσίες Πληροφοριών στην Ελλάδα* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2014), 115 και 143· Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, 117.

³⁹ Παπαδιαμάντης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, 117. Αποστολίδης, *Μυστική Δράση*, 138-140 και 195.

⁴⁰ Νόμος υπ' αριθ. 1645, «Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. 132, 26 Αυγούστου 1986, 3009-3012· Αποστολίδης, *Μυστική Δράση*, 264-265.

αντικομμουνιστικό προσανατολισμό, και μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου ο ρόλος τους περιελάμβανε πέρα από τη συμμετοχή σε στρατιωτικές ασκήσεις και την παρακολούθηση και άσκηση πιέσεων στους «μη εθνικόφρονες» πολίτες που κατοικούσαν στην επαρχία.⁴¹ Το 1982 τα ΤΕΑ καταργήθηκαν και αντικαταστάθηκαν από την Εθνοφυλακή η οποία αναπτύχθηκε σχεδόν αποκλειστικά στις παραμεθόριες περιοχές και στα νησιά.⁴²

Επίλογος

Στις παραπάνω σελίδες αναλύθηκε η ανάληψη της διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ το 1981, η οποία όπως είδαμε αποτέλεσε μια στιγμή ορόσημο για την διαδικασία της δομικής συμφιλίωσης μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο, ειδικά αναφορικά με τη διάσταση της ασφάλειας. Πράγματι, η πρόσβαση στον πυρήνα της κρατικής εξουσίας ενός κόμματος του οποίου το πολιτικό πρόγραμμα, όπως εύστοχα σημείωσε ο Αντώνης Λιάκος, συνόψιζε όλα όσα αποτελούσαν τους εφιάλτες των στυλοβατών του μετεμφυλιακού καθεστώτος,⁴³ απέδειξε πως η δομική συμφιλίωση είχε διανύσει πολύ δρόμο. Η δομική συμφιλίωση προωθήθηκε ακόμη περισσότερο μέσω των πολιτικών που εφάρμοσε το ΠΑΣΟΚ πάνω στη διάσταση της ασφάλειας, όπως η ενίσχυση του πολιτικού ελέγχου των ενόπλων δυνάμεων, η ενθάρρυνση του προσανατολισμού τους στην αντιμετώπιση εξωτερικών απειλών, και η διασφάλιση της πολιτικής ουδετερότητας και της αντιπροσωπευτικότητας στη στελέχωσή τους. Η αντιπαραβολή της υπό εξέταση περιόδου με την περίοδο της «ελεγχόμενης δημοκρατίας» υπογραμμίζει τη σημασία της διάστασης της ασφάλειας για τη διαδικασία της δομικής συμφιλίωσης και καταδεικνύει πως η πρόοδος της τελευταίας αποτέλεσε ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα της Μεταπολίτευσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Ελληνόγλωσση και μεταφρασμένη

- Αλιβιζάτος, Νίκος Κ. *Η Συνταγματική Θέση των Ενόπλων Δυνάμεων*, Τόμ. 1, *Η Αρχή του Πολιτικού Ελέγχου*. Αθήνα και Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1987.
- Αλιβιζάτος, Νίκος Κ. *Η Συνταγματική Θέση των Ενόπλων Δυνάμεων*, Τόμ. 2, *Δικαιώματα και Υποχρεώσεις των Στρατιωτικών*. Αθήνα και Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1992.
- Αλιβιζάτος, Νίκος. *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1983.
- Αλιβιζάτος, Νίκος Κ. *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*. Αθήνα: Πόλις, 2011.
- Αποστολίδης, Παύλος. *Μυστική Δράση: Υπηρεσίες Πληροφοριών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2014.
- Βερέμης, Θάνος. *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική: Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*. Αθήνα: Κούριερ Εκδοτική, 2000.

⁴¹ Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 599.

⁴² Νόμος υπ' αριθ. 1295, «Περί Εθνοφυλακής», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α΄, αρ. 126, 7 Οκτωβρίου 1982, 1115-1117· CIA, General CIA Records, «Greece: Papandreu and the Military», 8.

⁴³ Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20ός Αιώνας*, 419.

- Βούλγαρης, Γιάννης. *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*. Αθήνα: Πόλις, 2020.
- Close, David. *Ελλάδα 1945-2004: Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*. Μετάφραση Γιώργος Μερτίκας, επιμέλεια-επιστημονική θεώρηση Σπύρος Μαρκέτος. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2006.
- Δερτιλής, Γιώργος Β. *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018.
- Διαμαντόπουλος, Θανάσης. «Το απριλιανό καθεστώς». Στο *Ιστορία των Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 16, επιμέλεια Ευάγγελος Κωφός, 266-286. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000.
- Διαμαντόπουλος, Θανάσης. *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017*, Τεύχ. 5, *Η δεκαετία του 1950: Η ασθμαίνουσα δημοκρατία*. Αθήνα: Επίκεντρο, 2017.
- Διαμαντόπουλος, Θανάσης. *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017*, Τεύχ. 4, *Η δεκαετία του 1940: Η αδύνατη συνύπαρξη*. Αθήνα: Επίκεντρο, 2017.
- Κακαράς, Αντώνης. *Οι Έλληνες Στρατιωτικοί: Αξιωματικοί και Υπαξιωματικοί στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Τόμ. 1, *Επιλογές-Εκπαίδευση-Κυρίαρχη Ιδεολογία, Εξαρτήσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2006.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης. *Ανεπιθύμητο παρελθόν: οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2019.
- Κουστένης, Παναγιώτης. «Στο λυκόφως (;) του Πράσινου Ήλιου: Συγκρότηση και μετεξέλιξη της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (1974-2015)». Στο *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: Πολιτική Οργάνωση-Ιδεολογικές Μετατοπίσεις-Κυβερνητικές Πολιτικές*, επιμέλεια Βασίλης Ασημακόπουλος και Χρύσανθος Δ. Τάσσης, 290-320. Αθήνα: Gutenberg, 2018.
- Λιάκος, Αντώνης. *Ο Ελληνικός 20ός Αιώνας*, 2^η Έκδοση. Αθήνα: Πόλις, 2020.
- Meynaud, Jean. *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*. Μετάφραση-ενημέρωση-επιμέλεια Π. Μερλόπουλος, 2^η Έκδοση. Αθήνα: Μπάνορ, 1974.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας. «Ελεγχόμενη Δημοκρατία: Από το τέλος του Εμφυλίου ως τη Δικτατορία». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμ. 9, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 9-46. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας. *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, 11^η Έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2016.
- Παπαδιαμάντης, Δημήτριος Α. *Στρατός και Πολιτική Εξουσία στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967)*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014.
- Ριζάς, Σωτήρης. «Η Δικτατορία 1967-1874». Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμ. 9, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 47-56. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Ριζάς, Σωτήρης. *Η Ελληνική Πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο: Κοινοβουλευτισμός και Δικτατορία*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008.
- Σακελλαρόπουλος, Τάσος. «Η πολιτική αποστράτευση του Ελληνικού Στρατού μετά την ήττα του 1974 στην Κύπρο και η απήχηση στους νεαρούς Ενέλπιδες των ετών εκείνων». Στο *Η Μεταπολίτευση '74-'75: Σπιγμές μιας Μετάβασης*, επιμέλεια Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος και Τάσος Σακελλαρόπουλος, 61-82. Αθήνα: Θεμέλιο, 2016.
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, επιμέλεια *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο: Γεγονότα & Κείμενα*, Τόμ. 8. Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1997.
- Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, επιμέλεια *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο: Γεγονότα & Κείμενα*, Τόμ. 12. Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής και Εκδοτική Αθηνών, 1997.
- Χαραλάμπης, Δημήτρης. *Στρατός και πολιτικής εξουσία: η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας, 1985.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού». Στο *Γρηγόρης Φαράκος:*

- διαδρομές στην ιστορία, επιμέλεια Γρηγόρης Φαράκος και Γρηγόρης Ψαλλίδας, 157-182. Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, 2011.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης. «Η Σύσταση και Εδραίωση του Δημοκρατικού Πολιτεύματος, 1974-1981». Στο *Istoria των Ελληνικού Έθνους*, Τόμ. 16, επιμέλεια Ευάγγελος Κωφός, 294-317. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος. «Ένας σοσιαλιστής πρωθυπουργός: η πρώτη θητεία (Οκτώβριος 1981-Ιούνιος 1985)». Στο *O Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του: βιογραφικό σχεδίασμα, μελετήματα και μαρτυρίες*, Τόμ. 2, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, 71-91. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000-2009.

B. Ξενόγλωσση

- Bargal, David, και Emmanuel Sivan. «Leadership and Reconciliation». Στο *From Conflict Resolution to Reconciliation*, επιμέλεια Yaacov Bar-Siman-Tov, 125-148. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Bar-Siman-Tov, Yaacov. «Dialectics between Stable Peace and Reconciliation». Στο *From Conflict Resolution to Reconciliation*, επιμέλεια Yaacov Bar-Siman-Tov, 61-80. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Bellou, Fotini. «The Political Scene: Consolidating Democracy». Στο *Greece in the Twentieth Century*, επιμέλεια Theodore A. Couloumbis, Theodore Kariotis, και Fotini Bellou, 155-169. Bodmin: Frank Cass Publishers, 2004.
- Christodoulakis, Nicos. *An Economic Analysis of Conflicts: With an Application to the Greek Civil War 1946-1949*. Cham: Springer, 2016.
- Clogg, Richard. *A Concise History of Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Couloumbis, Theodore A. «PASOK's Foreign Policies, 1981-89: Continuity or Change?». Στο *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, επιμέλεια Richard Clogg, 113-130. Basingstoke and London: Macmillan, 1993.
- Dokos, Thanos P. «The Evolution of Civil-Military Relations in South East Europe: The Case of Greece». Στο *The Evolution of Civil-Military Relations in South East Europe: Continuing Democratic Reform and Adapting to the Needs of Fighting Terrorism*, επιμέλεια Philipp H. Fluri, Gustav E. Gustenau, και Plamen I. Panterv, 131-147. Heidelberg: Physica-Verlag, 2005.
- Economides, Spyros. «Greece». Στο *Strategic Cultures in Europe: Security and Defence Policies Across the Continent*, επιμέλεια Heiko Biehl, Bastian Giegerich, και Alexandra Jonas, 153-164. Wiesbaden: Springer VS, 2013.
- Ehrhart, Hans-Georg, και Albrecht Schnabel. «Post-conflict societies and the military: Recommendations for security sector reform», Στο *Security sector reform and post-conflict peacebuilding*, επιμέλεια Albrecht Schnabel και Hans-Georg Ehrhart, 315-322. Tokyo and New York, NY: United Nations University Press, 2005.
- Featherstone, Kevin. «Political parties and democratic consolidation in Greece». Στο *Securing Democracy: Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe*, επιμέλεια Geoffrey Pridham, 179-202. London and New York: Routledge, 2003.
- Hartzell, Caroline A., και Matthew Hoddie. *Crafting Peace: Power-Sharing Institutions and the Negotiated Settlement of Civil Wars*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2007.
- Hatzivassiliou, Evanthis. «The dark side of the force: losing control over the army, 1963-1964». *Modern Greek Studies Yearbook*, Vol. 18/19 (2002/2003): 225-238.
- Hatzivassiliou, Evanthis. *Greece and the Cold War: Frontline state, 1952-1967*. Abingdon and New York, NY: Routledge, 2006.
- Iatrides, John O. «Beneath the Sound and the Fury: US Relations with the PASOK Government».

- Στο *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, επιμέλεια Richard Clogg, 154-166. Basingstoke and London: Macmillan, 1993.
- Kriesberg, Louis. «Comparing Reconciliation Actions within and between Countries». Στο *From Conflict Resolution to Reconciliation*, επιμέλεια Yaakov Bar-Siman-Tov, 81-110. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Lu, Catherine. «Reconciliation and Reparations». Στο *The Oxford Handbook of Ethics of War*, επιμέλεια Seth Lazar και Helen Frowe, 538-556. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Nadler, Arie. «Intergroup Reconciliation: Definitions, Processes, and Future Directions». Στο *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict*, επιμέλεια Linda R. Tropp, 291-308. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Schnabel, Albrecht, και Hans-Georg Ehrhart. «Post-conflict societies and the military: Challenges and problems of security sector reform». Στο *Security sector reform and post-conflict peace-building*, επιμέλεια Albrecht Schnabel και Hans-Georg Ehrhart, 1-16. Tokyo and New York, NY: United Nations University Press, 2005.
- Snyder, Jack, και Robert Jervis. «Civil War and the Security Dilemma». Στο *Power and progress: International politics in transition*, Jack Snyder, 76-87. London and New York, NY: Routledge, 2012.
- Veremis, Thanos. «Defence and Security Policies under PASOK». Στο *Greece, 1981-1989: The Populist Decade*, επιμέλεια Richard Clogg, 181-189. Basingstoke and London: Macmillan, 1993.

Διαδικτυακές πηγές και Τύπος

Central Intelligence Agency (CIA), General CIA Records, «Greece: Papandreu and the Military», Document Number CIA-RDP84S00555R000200010002-9, 1 Απριλίου 1983, 5.
 Διαθέσιμο στο <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp84s00555r000200010002-9> (τελευταία πρόσβαση στις 18/9/2022).

Εφημερίς της Κυβερνήσεως